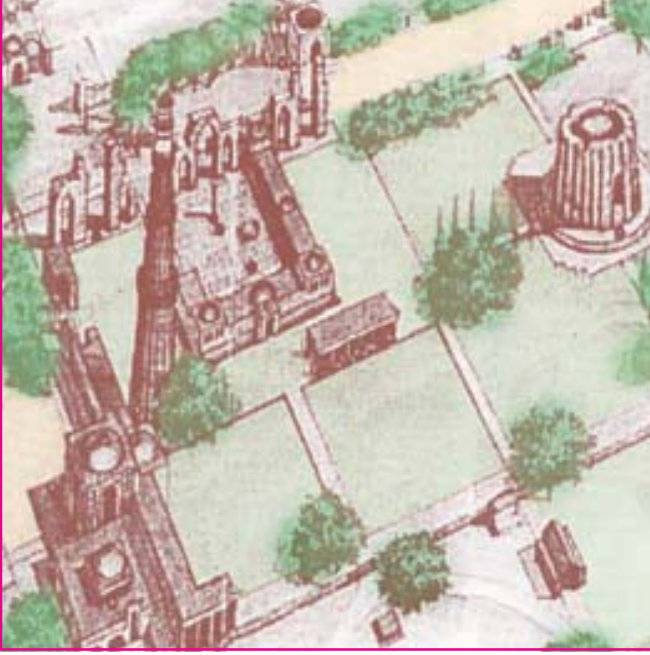

8

મધ્યયુગનું દિલ્લીદર્શન

ભગવતીબહેન ઉત્તર ભારતના પ્રવાસે ગયાં હતાં. તેમને ઇતિહાસનો શોખ હતો. આથી તેમણે તેમની ડાયરીમાં દિલ્લીના શાસકો વિષયક નોંધ કરી હતી. આ પ્રવાસડાયરીનું વાચન વર્ગમાં થયું જે આ મુજબ હતું :

8.1 મધ્યયુગીન દિલ્લી

ગુલામવંશ :

તેરમી સદીની શરૂઆતમાં દિલ્લી સલ્તનતની સ્થાપના (ઈ.સ. 1206માં) થઈ હતી. ઘોરીના અવસાન પછી તેનો વિશ્વાસુ ગુલામમાંથી સરદાર બનેલા કુત્બુદ્દીન ઐબકે દિલ્લીની સત્તા સંભાળી. આ સાથે દિલ્લીની ગાદી ઉપર ગુલામ વંશની સ્થાપના થઈ. ભારતમાં સત્તા જમાવવામાં તેને મુશ્કેલીઓ પડી, તેમ છતાં શાસનને સ્થિરતા આપી. એણે એક મિનારાનું બાંધકામ શરૂ કરાવ્યું હતું. એના પછી સત્તા પર આવનાર તેના જમાઈ ઇલ્તુત્મિશે આ બાંધકામ પૂરું કરાવ્યું. એ મિનારો એટલે ચિત્ર-8.1 માં દેખાતો મશહૂર કુતુબમિનાર. કુતુબમિનાર બાંધકામમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ બાંધકામ શૈલીનો સમન્વય જોવા મળે છે. સલ્તનતકાળમાં આ જગ્યા રાજધાનીનું સ્થળ હતું.

કુત્બુદ્દીન ઐબક પછી ગાદીએ આવનાર ઇલ્તુત્મિશ પણ શરૂઆતમાં ગુલામ હતો. તેણે ભારતના ઘણા પ્રદેશો જીતીને દિલ્લી સલ્તનત સાથે જોડ્યા હોવાથી, તેને ગુલામ વંશનો ખરો સ્થાપક માનવામાં આવે છે. તેના અવસાન પછી દિલ્લીની ગાદી ઉપર તેની પુત્રી રઝિયા (ઈ.સ. 1236માં) આવી. રઝિયા દિલ્લીની ગાદી ઉપર આવનાર પ્રથમ મહિલા શાસક (સુલતાના) હતી. રઝિયા શાસક તરીકે કાબેલ હતી. પુરુષનો પોશાક પહેરીને તે રાજ-દરબારમાં બેસતી. એ સમયના ઇતિહાસકાર મિન્હાસ-એ-સિરાજ આ નોંધે છે કે, “રઝિયા તેના ભાઈઓ કરતાં શાસન માટે વધારે સક્ષમ અને કાબેલ હતી. તેમ છતાં તે એક સ્ત્રી હોવાથી, શાસકના રૂપમાં તેને સ્વીકારવામાં આવતી ન હતી.”

8.2 રઝિયા બેગમ

● વિચારો ●

- સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રી અને પુરુષનું સ્થાન એકસમાન છે. તો પછી આમ કેમ ?

અમીર ઉમરાવોને રઝિયા બેગમની સત્તા ખૂંચતી હતી. અમીરોની ખટપટના કારણે રઝિયાના શાસનનો અંત આવ્યો. તેના અવસાન પછી છ વર્ષ સુધી રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ચાલી. આખરે અમીરોએ ઈલ્તુત્મિશના પુત્ર નાસિરુદ્દીનને દિલ્લીની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે 21 વર્ષ સુધી શાસન કર્યું. તેના અવસાન પછી દિલ્લીની ગાદી ઉપર ગિયાસુદ્દીન બલ્બન આવ્યો. દિલ્લીના શાસનમાં ચાલતી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થાનો અંત આણીને તેણે મજબૂત શાસનનો પાયો નાખ્યો હતો. બલ્બન નાસિરુદ્દીનના વજીર તરીકે વીસ વર્ષ રહ્યો હતો. ત્યાર બાદ બાવીસ વર્ષ સુલતાન તરીકે કાર્યભાર ચલાવ્યો. તેના પછીના શાસકો નબળા પડતાં દિલ્લી ઉપર ખલજી વંશની સ્થાપના થઈ.

● આટલું જાણો ●

રઝિયાએ પોતાના અભિલેખો અને સિક્કાઓ પર લખાવ્યું હતું કે તે ઈલ્તુત્મિશની બેટી છે. આધુનિક આંધ્ર પ્રદેશના વારંગલ ક્ષેત્રમાં એક કાકતીયવંશનું શાસન હતું. આ વંશની રાણી રુદ્રમ્માદેવી (1262-1289)નો વ્યવહાર રઝિયાથી બિલકુલ વિપરીત હતો. રુદ્રમ્માદેવીએ અભિલેખોમાં પોતાનું નામ પુરુષો જેવું લખાવ્યું હતું. આવું જ કશ્મીરની એક સમયની રાણી દિદા માટે પણ છે. તેને કાશ્મીરની પ્રજા ‘દીદી’ ના સ્નેહભર્યા સંબોધનથી બોલાવતી હતી.

8.3 અલાઉદ્દીન ખલજી

ખલજી વંશ :

બલ્બનના અવસાન પછી માત્ર ચાર વર્ષમાં દિલ્લીની ગાદી ઉપર ખલજી વંશના શાસનનો દોર શરૂ થયો. અફઘાનિસ્તાનના ખલજી નામના સ્થળે રહેતી તુર્ક જાતિને ખીલજી કે ખલજી કહેવામાં આવતી. જલાલુદ્દીન ખલજીએ ગુલામ વંશને ઉખેડીને ખલજી વંશની સ્થાપના કરી હતી. ઈ.સ. 1296માં તેના ભત્રીજા અને જમાઈ અલાઉદ્દીન ખલજીએ દિલ્લીની સત્તા જલાલુદ્દીન પાસેથી આંચકી લીધી. તે પોતે સુલતાન

8.4 અમીર ખુશરુ

બન્યો. તે અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેણે રાજ્યકારભારમાં ઉલેમાઓ અને ઉમરાવોની સત્તા ઉપર કાપ મૂક્યો હતો. પ્રખ્યાત કવિ અમીર ખુશરુ તેના દરબારમાં હતા. ખુશરુની અનેક રચનાઓ પ્રખ્યાત છે. અલાઉદ્દીન ખલજીએ ભાવનિયંત્રણ માટે કડક કાયદા બનાવ્યા હતા. તેના અવસાન પછી રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ફેલાઈ અને ખલજી વંશ પછી તુઘલુક વંશનું શાસન સ્થપાયું.

● વિચારો ●

જે વસ્તુ જીવન જરૂરિયાતની હોય અને તેના ઉપર ભાવ નિયંત્રણ ના હોય તો સમાજજીવન ઉપર કેવી અસર પડે છે ? તમને ભાવનિયમન જરૂરી લાગે છે ? શા માટે ?

તુઘલુક વંશ :

અલાઉદ્દીન ખલજીના અવસાન પછી ચાર જ વર્ષમાં તુઘલુક વંશનું શાસન આવ્યું. ગ્યાસુદ્દીન તુઘલુકે તેની સ્થાપના કરી. તેના સમયમાં 'ડાક્યોકી' ટપાલપદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી. ઘોડેસવારો કાગળ લઈ જતા. ટપાલીને એ સમયમાં 'હલકારો' કહેતા. (હલકારા વિશેની માહિતી 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'માંથી મેળવો.) ગિયાસુદ્દીન પછી મહંમદ તુઘલુક નામનો સુલતાન ગાદીએ આવ્યો. ત્યારે તેણે કેટલીક યોજનાઓ અમલમાં મૂકી; જેની જોરદાર ટીકાઓ થઈ. આ યોજનાઓમાં દિલ્લી અને દોલતાબાદ વચ્ચે રાજધાનીનું સ્થળાંતર, તાંબાના સિક્કાઓનું ચલણમાં સ્થાન વગેરે મુખ્ય છે. મહંમદ તુઘલુકના સમયમાં તાંજિરના હબસી મુસાફર ઈબ્નબતૂતા ભારતની મુલાકાતે આવ્યા હતા. તેમણે સુલતાનના વહીવટની સમાલોચના કરતાં લખ્યું છે, 'મહંમદ શાહના રાજ્યમાં પ્રકાશ અને અંધકાર બંને એક સાથે જોવા મળે છે.'

8.5 મહંમદની તરંગી યોજનાઓ

વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય :

8.6 વિજયનગર

દિલ્લી સલ્તનત કાળમાં દક્ષિણમાં સત્તા સ્થાપવાના પ્રયાસો થયા હતા. અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં પ્રથમ આક્રમણ થયું હતું. તે દેવગિરિમાંથી અઢળક ધન દિલ્લી લઈ ગયો હતો. તેના પછી મલિક કાફરે વરંગલ રાજ્યોનો નાશ કર્યો. મહંમદ તઘલખના સમયમાં પણ દક્ષિણની પરિસ્થિતિ વિશેષ બગડી હતી. આ સમયે દક્ષિણમાં વિજયનગરનું હિંદુ મહારાજ્ય અને બહમની સુલતાનનું રાજ્ય સ્થપાયાં. વરંગલના રાજાની હાર થતાં જાદવકુળના બે ભાઈઓ હરિહર અને બુક્કાને વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ વિજયનગરનું રાજ્ય સ્થાપવા પ્રેરણા આપી.

ઈ.સ. 1336માં તુંગભદ્રા નદીના દક્ષિણ કિનારે વિજયનગર રાજ્ય સ્થપાયું. આઠ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં આ રાજ્ય તુંગભદ્રાથી ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધી વિસ્તાર પામ્યું. હરિહરના અવસાન પછી બુક્કા અને તે પછીના વંશજો નબળા પડતાં થોડા સમય પછી શાસન બદલાયું. એ નવા વંશમાં કૃષ્ણદેવરાય નામનો પ્રભાવશાળી શાસક થયો.

કૃષ્ણદેવરાયની સત્તા દક્ષિણ ભારતમાં સારી રીતે પ્રસરી હતી. ફિરંગીઓ સાથે કૃષ્ણદેવરાયને સારા સંબંધો હતા. તે સાહિત્ય અને કલાનો પણ પ્રેમી હતો.

યોમ્કે નામના ઈજનેરની મદદથી તેણે દક્ષિણ ભારતમાં નહેરોનાં બાંધકામ કરાવ્યાં હતાં. વિજયનગરની મુલાકાતે આવેલા વિદેશી પ્રવાસીઓએ વિજયનગરની ભવ્યતાનાં વખાણ કર્યાં છે. આ રાજ્યમાં અતિ ભવ્ય મંદિરો અને કિલ્લાઓ હતાં. તાલીકોટાના યુદ્ધમાં આ વૈભવશાળી નગરનો નાશ થયો.

8.7 કૃષ્ણદેવરાય

બહમની રાજ્યો :

દખ્ખણમાં કેટલાક અમીરોએ બળવો કર્યો. હસન નામે કાબેલ અમીર દખ્ખણનો સુલતાન થતાં બહમની સલ્તનતની સ્થાપના થઈ. હસન સુલતાન થતાં તેણે પોતાના શાહી વંશનું નામ બહમની વંશ રાખ્યું. બહમની રાજ્યમાં મહંમદ ગાવાં નામે એક બાહોશ વજીર થઈ ગયો. તેણે અનેક પ્રદેશો જીત્યા અને બહમની રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. તેણે ઘણી જ કુશળતાથી વહીવટ કર્યો. તેના પછી બહમની રાજ્ય પરની સત્તા નબળી પડવા લાગી હતી.

વિજયનગર અને બહમની રાજ્યો વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધો થતાં હતાં. બહમની રાજ્યની પડતી થતાં તેના કેટલાક પ્રાંતો સ્વતંત્ર બન્યા. તેમાંથી બીજાપુર, અહમદનગર, ગોવલકોંડા, વરાડ અને બીડર એવાં પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાયા.

● વિચારો ●

વિજયનગરને મહારાજ્ય તરીકે શા માટે ઓળખવામાં આવે છે ?

દિલ્લી સલ્તનતનો અંત :

મહંમદ તુઘલુક પછી ફિરોજશાહ તુઘલુકનું શાસન આવ્યું; પણ આ સમયથી જ દિલ્લી સલ્તનતની સત્તા નબળી પડવા લાગી હતી. તુઘલુક વંશના શાસન દરમિયાન તૈમૂરે દિલ્લી ઉપર આક્રમણ કર્યું. દિલ્લીને લૂંટ્યું. આવી અરાજકતા વચ્ચે ખિજાબાન નામના લાહોરના હાકેમે દિલ્લી ઉપર સૈયદ વંશની સ્થાપના કરી. આ વંશના સુલતાનોની સત્તા દિલ્લી આસપાસના વિસ્તાર પૂરતી સીમિત હતી. બહલોલ નામના એક અફઘાન સરદારે ઈ.સ. 1451માં દિલ્લીના તખ્ત ઉપર લોદી વંશની સ્થાપના કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર સિકંદર લોદી દિલ્લીની ગાદીએ આવ્યો. સિકંદરમાં સારા શાસકના ગુણો હતા; પણ ધર્મની બાબતમાં અસહિષ્ણુ હતો. તેના અવસાન પછી ગાદી માટે તકરાર જાગી. જેમાં ઈબ્રાહીમ લોદીએ મોટા ભાઈને હરાવીને દિલ્લીની ગાદી સંભાળી. તેના અભિમાની વર્તનથી અમીરો નારાજ થયા. સમગ્ર રાજ્યમાં તેનો વિરોધ થયો.

આ સમયે કાબુલના બાદશાહ બાબરે દિલ્લી ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઈ.સ. 1526માં પાણીપતની લડાઈમાં ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવીને વિદેશથી આવેલા બાબરે મુઘલ સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. આ શાસન લગભગ બસો વર્ષ સુધી સળંગ ચાલ્યું.

સ્વાધ્યાય

1. ગુલામ વંશની સ્થાપના કોણે કરી ?
2. 'રઝિયા એક શક્તિશાળી મહિલા શાસક' – આ વિષય પર તમારા વિચારો લખો.
3. અલાઉદ્દીન ખલજીના સુધારાઓ વર્ણવો.
4. નીચે આપેલી ખાલી જગ્યા પૂરો :
  1. કુતુબમિનારનું બાંધકામ ..... નામના શાસકે પૂરું કરાવેલું.
  2. વિજયનગરનું રાજ્ય ..... નદીને કિનારે આવેલું હતું.
  3. બહમની રાજ્યમાં ..... નામનો બાહોશ વજીર થઈ ગયો હતો.
  4. અમીર ખુશરુ ..... ના દરબારનો સુપ્રસિદ્ધ કવિ હતો.
  5. સુલતાના રઝિયા પછી ..... ગાદીએ આવેલો.
5. દિલ્લી સલ્તનતકાળ આધારિત 'માહિતીગ્રંથ' બનાવી પ્રશ્નમંચનું આયોજન કરો.

● પ્રોજેક્ટ ●

તમારા શાળા પુસ્તકાલયમાંથી 'મધ્યયુગીન ભારત' વિશે માહિતી એકત્ર કરો.